

D'ERMS, PAGESOS I MOLINS

JAUME FRANQUESA

Associate Professor

Universitat de Buffalo - Universitat Estatal de Nova York (SUNY)

jaume.franquesa@gmail.com

RESUM: A l'Estat espanyol, el desenvolupament eòlic ha seguit un model centralitzat i concentrat en territoris rurals i empobrits, cosa que ha perpetuat una dinàmica extractiva: mentre que els beneficis i l'electricitat són transferits a altres llocs, les zones productores són assimilades a un erm, és a dir, desvalorades econòmicament i moralment. Aquest article, basat en un treball de camp etnogràfic de llarga durada a la Catalunya meridional, té dos objectius principals. El primer, mostrar que aquest moviment dialèctic —valoració del vent i desvaloració del territori i dels seus habitants— és funcional per als interessos dels promotors eòlics, ja que permet justificar la seva activitat i abaratir-ne els costos. El segon, examinar les resistències, especialment les de caràcter quotidià que el desenvolupament eòlic ha generat. En aquest sentit, paro especial atenció a la demanda de dignitat que ha articulat aquestes resistències a la regió, argumentant que cal entendre-la com a part d'una trajectòria de lluita orientada a reproduir les condicions objectives i subjectives que fan possible el sosteniment i la valoració de les formes de vida locals.

PARAULES CLAU: dignitat; energia eòlica; Terres de l'Ebre; desvaloració; sistema elèctric.

ABSTRACT: In Spain, the development of wind energy has followed a centralized pattern, imposing an extractive dynamic upon the impoverished, rural regions that accommodate the bulk of production. Thus, while profits and electricity are transferred elsewhere, producing regions are treated as waste, i.e. economically and morally devalued. Based on long-term ethnographic fieldwork in the producing region of southern Catalonia, this paper has two main goals. First, it shows that this dialectical movement—valuation of wind, devaluation of turbine sites and those who inhabit them—is beneficial to the business interests of wind developers, legitimating their activity and reducing their costs. Second, it examines the broad range of forms of opposition with which wind energy development has been met in the region, placing special emphasis on everyday forms of resistance and the demand for dignity that they revolve around. I argue that this demand, which possesses a strong political component, should be understood as a key component within a local trajectory of struggle oriented to reproduce the objective and subjective conditions that make local livelihoods possible and valuable.

KEYWORDS: dignity; wind energy; waste; southern Catalonia; devaluation.

L'abaratiment [de la naturalesa] té sempre dues cares. L'una té a veure amb el preu: reduir costos, directes i indirectes, al capital. L'altra és eticopolítica: abaratir [...] en el sentit de tractar com a no digne de respecte (Moore, 2017: 600).

Aquest article pretén atansar al públic catalanoparlant algunes de les idees principals d'un llibre que he publicat recentment en anglès, intitulat *Power struggles: Dignity, value, and the renewable energy frontier in Spain* (Fransquesa, 2018). Aquesta monografia ofereix un recorregut, crític i etnogràficament situat, pel darrer mig segle d'història de la Catalunya meridional, centrat a descriure la manera com els seus habitants s'han relacionat amb una plèthora d'instal·lacions i projectes de producció energètica (des de preses hidroelèctriques i centrals nuclears fins a parcs eòlics). Si bé el llibre mostra el profund impacte que aquest procés ha tingut sobre les formes de vida locals, el seu objectiu va més enllà. És la meva convicció que entendre aquestes vides, escoltar aquestes veus, ens pot ajudar no només a comprendre millor el sistema elèctric i els debats energètics a Catalunya i a l'Estat espanyol (així com les estructures de poder que els apuntalen), sinó també a construir un altre model energètic, renovable i renovat, que sigui capaç de nodrir processos emancipadors.

Atès l'abast de la temàtica abordada, en aquest article he optat per limitar-me a l'anàlisi d'un sol aspecte procurant descriure'n les principals característiques i contradiccions. Em refereixo al desenvolupament de l'energia eòlica, un procés que s'inicià al sud català a principis de segle i, amb alts i baixos, ha seguit fins avui, i que ha donat peu pel camí a nombrosos debats entre la població local. La meua descripció es basa, fonamentalment, en onze mesos discontinus de treball de camp etnogràfic dut a terme entre 2010 i 2014 a les comarques de la Terra Alta, la Ribera d'Ebre i el Priorat. Més concretament, en aquest article el pes de la descripció recaurà sobre el procés d'instal·lació de tres centrals o parcs eòlics al redós de la Fatarella, el municipi, de poc més de mil habitants i situat al nord de la Terra Alta, on vaig desenvolupar el gruix de la meua recerca. L'article també beu de les entrevistes —al voltant d'una trentena— realitzades a persones amb posicions orgàniques de responsabilitat i que po-

den ser dividides en dos grups: actors vinculats al món èdic (promotors èdics, enginyers, taxadors de terra, càrrecs governamentals, membres de la patronal, etc.) i persones destacades de l'àmbit local (alcaldes i exalcaldes, càrrecs del Consell Comarcal, líders de plataformes, ecologistes, etc.).

Malgrat que l'article no vol ser un resum del llibre, sí que he intentat maximitzar el nombre de temes abordats. A canvi, he reduït el volum de citacions bibliogràfiques, sacrificat certa atenció pel detall etnogràfic i obviat en gran mesura les dades de caràcter quantitatiu, elements tots ells que el lector interessat podrà trobar al llibre. Aquesta tria expositiva té també traducció en l'estil narratiu, construït a partir de la combinació de veus etnogràfiques i digressions de caràcter teòric. Aquells que trobin aquest estil enfarfegat, poden anar directament a la part final de la primera secció, on exposo succintament els principals arguments de l'article.

1. Poder i conflicte

En anglès, la paraula *power* identifica tant l'energia com el poder polític. Aquesta polisèmia —que en català podem rastrejar en termes com ara *força*— permet entrellucar l'íntim lligam entre energia i poder, o sia, entre el poder sobre la naturalesa i el poder sobre les persones. I, tanmateix, aquesta connexió sol romandre invisible: rares vegades ens adonem que l'encesa d'un interruptor està connectada al treball d'uns i a les fortunes d'uns altres, a certes formes de govern o a l'explotació de la naturalesa. A través de tal invisibilització —un atribut clau del poder, com explica Bourdieu (2008)— l'energia se'ns presenta com a quelcom abstracte, una mera magnitud aparentment aliena a les relacions socials i, per tant, immune a l'anàlisi social.

Aquesta perspectiva afecta la nostra comprensió dels processos de transició energètica, vistos així com a meres substitucions de les tecnologies i les fonts emprades per a l'aprovisionament energètic. Des d'aquesta perspectiva mecanicista, les renovables necessàriament impliquen una ruptura amb el present heretat i assenyalen un futur, ja prefigurats, que serà més just i ecològic. Aquesta comprensió en termes de ruptura parteix, doncs, d'un concepte d'energia estret i abstracte que l'aliena de les

estructures socials i els significats culturals amb els quals està entrelligat. La meua recerca pren com a idea de partida, i ho demostra, que aquestes relacions són de màxima importància, que cal subjectar l'energia a l'anàlisi social i que la clau de les renovables està no tant en el *què* com en el *com*, i que per tant és necessari estudiar la manera com són desenvolupades.

En els darrers anys, la perspectiva descrita ha anat guanyant terreny entre els científics socials que estudien el desenvolupament eòlic. Així es pot observar en el notable volum de producció acadèmica que, des del tombant de segle, s'ha centrat a analitzar, al nostre país i arreu, els conflictes al voltant dels processos d'implantació eòlica. Dins d'aquesta literatura destaquen els intents per a comprendre els motius que, de manera insistent per bé que no unànime, porten certs sectors de la població local a oposar-se a projectes eòlics i, per extensió, a les empreses i administracions que els promouen.

Certament, no és difícil trobar autors (per exemple, Pasqualetti, 2011) que qualifiquen aquestes formes d'oposició com a exemples de fenòmens NIMBY o, com sol dir-se en l'àmbit catalanoparlant, d'una certa «cultura del no», és a dir, com un reflex d'actituds insolidàries, localistes i tancades que anteposen els interessos comunitaris al bé comú.¹ Però aquest marc interpretatiu, dominant durant els primers anys de recerca, ha estat justament criticat pel seu caràcter ideològic, ja que, en posar tota mena de protestes dins el mateix sac de la insolidaritat obstaculitza l'anàlisi del poder i de les desigualtats estructurals (Zografos i Martínez Alier, 2009). De fet, nombrosos estudis han fet evident que la clau està en el *com* més que no en el *què*, i mostren que les asimetries de poder entre poblacions locals i empreses eòliques estan sovint en la base d'aquests conflictes.

Així, tal com observa Hvelplund (2014), els conflictes eòlics tendeixen a correlacionar-se positivament amb el poder dels projectes eòlics (grandària dels parcs, centralització del sistema elèctric, caràcter transnacional de les empreses, etc.) i la manca de poder de les poblacions locals, evi-

¹ El terme NIMBY és un acrònim de l'anglès *Not in my back yard* ('No al pati de ca meua'). L'expressió «Cultura del no», popularitzada en no poca mesura per Jordi Pujol (Pujol, 2006), féu forrolla a mitjans de la dècada passada, coincidint, i això és revelador, amb els darrers esbufecs de la bombolla immobiliària. Per a una crítica de l'expressió, vegeu Ferran i Casas (2008).

denciada en l'opacitat burocràtica, les migrades rendes que els projectes deixen als territoris afectats i l'absència de mecanismes de control local i participació democràtica en els processos de planejament. Howe *et al.* ho expressen així: «Quan la transició cap a l'energia renovable va de la mà de processos de desenvolupament neoliberal inspirats per una lògica extractiva, és habitual veure com reviscolen modalitats de resistència i de resposta activista de caire horitzontal»² (2015: 105). Quan els projectes eòlics es desenvolupen, com és sovint el cas, en territoris rurals marginats i empobrits, aquesta lògica extractiva es fa especialment evident i dolorosa per a la població local (Argenti i Knight, 2015).

Aquestes característiques s'ajusten al cas espanyol, on el desenvolupament eòlic ha seguit un model centralitzat (que descriu més endavant) concentrat en zones rurals perifèriques. Catalunya no ha estat aliena a aquesta dinàmica, ja que el desenvolupament eòlic s'ha concentrat a les comarques meridionals del país, una regió històricament periferialitzada i empobrida, amb un teixit industrial feble i una agricultura familiar que sol qualificar-se de recessiva.³ Així, just un parell d'anys abans que els promotors eòlics fixessin la seva atenció a la regió, el Pla Territorial General de Catalunya, aprovat pel Parlament el 1995, caracteritzava el Priorat i la Terra Alta com a comarques «estancades» (la Ribera d'Ebre a penes quedava més ben parada), i estaven considerades, junt amb la veïna de les Garrigues, les úniques tres comarques catalanes «sense perspectiva de sortir de l'estancament ni canviar de vocació principal, és a dir, sense estratègia de futur» (Tarroja *et alii*, 2003: 155; la cursiva és meua). A això cal afegir-hi l'alt volum d'instal·lacions energètiques presents a la zona, fins al punt que s'hi produeixi aproximadament dos terços de l'electricitat que es genera a Catalunya a pesar de comptar amb un escàs 3% de la seva població (Saladié, 2011). Aquesta dada és resultat d'un procés d'especialització funcional iniciat durant el *desarrollismo* franquista, precisament el moment històric en què aquestes comarques foren sacsejades per un virulent èxode rural que, atenuat, s'ha mantingut fins a l'actualitat.

---

² La traducció de les cites corresponents a bibliografia en anglès és meua.

³ Això s'ha traduït en un seguit d'anàlisis acadèmiques gens menyspreable, tant per quantitat com per qualitat, en especial Castell i Nello, 2003; Sempere, 2008; Zografos i Saladié, 2012; Ariza-Montobbio, 2013; Presas, 2014; Saladié, 2018.

Com mostraré al llarg de l'article, és aquesta combinació de factors — el caràcter centralitzat i poc democràtic del procés de desenvolupament eòlic i la periferialitat i manca de veu i poder que afligeix les zones productores— el que explica la notable oposició despertada a la Catalunya meridional contra el que a la zona s'anomena «massificació eòlica», expressió que palesa que l'oposició s'adreça al *com* més que no pas al *què*.

I, tanmateix, tal com destaca Sempere (2008), no és fàcil dimensionar aquesta oposició. Afortunadament la Fatarella ofereix, en aquest sentit, un avantatge destacable, ja que l'any 2001 el seu consistori, en un exercici exemplar de democràcia, va convocar un referèndum per a conèixer l'opinió dels veïns sobre la possible futura instal·lació d'un parc eòlic al terme: se'n mostrà partidari gairebé un 70% dels votants (que, això sí, no arribaren a un terç del cens). El meu treball de camp permet enriquir i posar en perspectiva aquestes dades. Malgrat que és possible i fins i tot probable que, si se celebrés avui el referèndum, el resultat no variés significativament, és clar que a mesura que anà avançant el procés d'instal·lació dels parcs (acabats entre 2010 i 2012) l'entusiasme a la vila s'anà refredant en paral·lel a l'augment del descontentament. Fins i tot la majoria dels que es mostren partidaris del desenvolupament eòlic sembla estar d'acord que el procés no anà com hauria hagut d'anar. Els habitants de la Fatarella solen emprar dues fórmules per a expressar aquest descontentament. La primera la podem copsar en les paraules d'un dels veïns del poble, en Pere, partidari dels parcs: «Los volíem, los molins, però no així. No s'ha fet de la manera que tocava. *No hem sabut com negociar, o no hem pogut*». La segona fórmula és recurrent en les meves notes de camp: «S'han fet los amos del territori». Ambdues expressions constaten la manca de poder que els locals experimentaren. És a dir, els locals no han pogut negociar perquè els promotors han pogut imposar els seus termes, i han obtingut, així, un ascendent sobre el territori que els permet controlar el procés (i a la inversa).

El principal argument d'aquest article és que la incapacitat dels locals per a negociar no és una conseqüència desafortunada del procés d'implantació eòlica a la Catalunya meridional, sinó la seva condició de possibilitat, allò que el fa viable (és a dir, rendible) ateses les característiques

específiques que aquest desenvolupament adquirí i les circumstàncies històriques en què tingué lloc. La principal mostra d'aquesta relació entre poder eòlic i incapacitat de les institucions i la societat locals la trobem en la manera com els promotors eòlics (i també l'administració, recordem el Pla territorial) avaluen el valor de la terra on s'alcen els generadors i, per extensió, del conjunt del territori. En efecte, les empreses eòliques conceben la terra com el que anomenaré un *erm*, és a dir, com un territori mancat de valor. I atès que aquesta mancança és entesa com a efecte de les activitats que s'hi desenvolupen, s'estén als que l'habiten, practiquen i la posseeixen. En resum, doncs, argumentaré que la desvaloració del territori i del vincle que els seus habitants hi mantenen és un aspecte central —és a dir, necessari— del model de desenvolupament eòlic que s'ha seguit al nostre país i que està en la base dels beneficis econòmics que el vent reporta als promotors eòlics. Per a dir-ho amb altres paraules: la posada del vent al mercat, la seva valoració, s'ha construït sobre la desvaloració dels territoris on s'alcen els parcs o centrals eòliques, cosa que descriu un moviment dialèctic propi de l'apropiació capitalista i extractiva de la naturalesa (Tsing, 2015).

Un segon argument es desprèn d'aquest primer: la resistència local al desenvolupament eòlic —una resistència que a voltes pren forma organitzada i d'altres un caràcter més soterrat i quotidià— emergeix com a resposta als processos de desvaloració descrits. Tal com indica la cita de Jason Moore que encapçala l'article, aquests processos de desvaloració (o abaratiment), claus en l'expansió d'activitats extractives i de la frontera de valor, solen tenir un caire no només econòmic sinó també moral. I això és el que ens permet entendre la forma específica que les pràctiques de resistència adopten a la Catalunya meridional, especialment el fet que aquesta resistència tendeixi a articular-se al voltant de la noció de dignitat (Franquesa, 2016).

Així, doncs, encetaré el cos de l'article analitzant la correspondència entre els beneficis econòmics del promotor dels parcs eòlics a la Fatarella i la manca de poder dels seus habitants, i passaré tot seguit a posar aquesta dinàmica en relació amb les característiques definitòries del desenvolupament eòlic a l'Estat espanyol. A continuació mostraré com el desen-

volupament eòlic de la Catalunya meridional construeix la zona com un erm, per a passar després a analitzar què s'amaga darrere la demanda de dignitat. Com explicaré en les darreres seccions, aquesta demanda ha de ser entesa com a política i econòmica. Intenta defensar un marc de relacions i valors, aliè a l'economia política de la producció energètica, que és clau per a la reproducció dels modes de vida locals i per a la projecció d'una lluita secular dels habitants del sud català per a ser ciutadans de ple dret i amos del seu propi destí.

2. Generadors, valor i màgia

Comentant el paper ideològic de la maquinària durant la revolució industrial, George Caffentzis observa que les grans exposicions universals del segle XIX, més enllà de crear el context adequat per a l'intercanvi capitalista, funcionaren com a grans exhibicions públiques del poder del capitalisme industrial: «Desfilades [...] que exhibien les armes pròpies. El seu èxit fou tal que la màquina i el seu poder esdevingueren l'expressió literària del capital en general» (2013: 153). Avui en dia, la profusa presència de generadors eòlics en la publicitat comercial —una presència que s'estén més enllà del món de l'energia eòlica— suggereix que aquests ginys han esdevingut un nou emblema del «capital en general», però més que no una desfilada armada, aquesta publicitat sembla evocar una revolta pacífica. El contrast entre la imatge icònica del generador eòlic —blanc, elegant, silencios: l'emblema del disseny intel·ligent— i la foscor, el fum, i el conflicte que associem a l'era industrial, és rotund. L'energia eòlica ens promet un nou tipus de capitalisme —verd, eficient, amable i atrevit— en què l'abús i l'explotació, tant sigui de la natura com del treball, han estat superats. Podem intuir aquest seguit d'associacions en les següents paraules de l'Eudald, el promotor que endegà el desenvolupament eòlic a la Fatarella:

Quan estudiava, com a enginyer em meravellava com algú, d'una cosa que no li has de pagar a ningú (perquè a Nostre Senyor, per dir-ho d'alguna manera, no li pagues el fluid [el vent], que és la benzina del teu motor elèctric) [...] i en canvi la societat en treu un rendiment, que és

tenir una energia francament barata. [...] Jo admeto que hi ha una gran possibilitat que [el canvi climàtic] sigui antropogènic, i per tant penso que els cicles de vida els hem de tancar la mateixa generació que els obrim. Perquè no és admissible que ens carreguem un planeta [...] i a més generant un estil de vida que quan hi hàgim de renunciar crearà frustració. Però *la màgia* de tot això és que tenim la solució sobre la taula [l'energia eòlica].

Malgrat que molts devem estar d'acord amb aquest plantejament, vull suggerir que en la descripció de l'Eudald hi podem rastrejar allò que Alf Hornborg (2011) anomena el «poder de la màquina», expressió que fa referència al mecanisme ideològic pel qual la tecnologia ens és presentada com a autònoma, és a dir, productiva en si mateixa (o, com diu l'Eudald: màgica). El seu caràcter mistificador està en el fet que ens fa perdre de vista que la tecnologia sempre requereix aportacions d'energia, material i treball. En presentar la productivitat tecnològica com a mer fruit de l'enginy, «el poder de la màquina» ens oculta els intercanvis desiguals, tant d'ordre econòmic com ecològic, que sostenen tal capacitat productiva.

Per a discernir aquest procés mistificador, podem començar observant que l'Eudald posa en relleu dues virtuts diferents de l'energia eòlica: d'una banda, el fet que el vent és inexhaurible, o, com se sol dir, renovable; de l'altra, que és gratuït o de lliure accés. L'Eudald sembla argumentar que el que fa màgica aquesta energia és la primera característica: el fet que la seva font d'energia sigui renovable i abundant converteix el generador eòlic en una mena de màquina de moviment perpetu, el grial que enginyers i científics de tota mena cercaren fins a l'adveniment de la termodinàmica a mitjan segle XIX. Tanmateix, aquesta comparació històrica és il·lustrativa, ja que, tal com indica Mirowski (1989), l'objectiu últim d'aquests científics i enginyers no era aconseguir un moviment perpetu, sinó màquines que màgicament expandissin valor, és a dir, que fabriquessin diners del no-res. El mateix succeeix amb l'Eudald. Per més que no tinguem motius per dubtar del seu compromís ecològic, com a empresari que és, el principal objectiu de l'Eudald no és salvar el planeta ni convertir en útil el que romania ociós, sinó crear un valor apropiable en forma de beneficis. I en aquest sentit, el que més el captiva de l'ener-

gia eòlica és la segona virtut, a saber: el fet de no haver de pagar el vent a ningú. Aquesta gratuïtat, unida al seu caràcter inexhaurible, fa que el generador pugui aparèixer als ulls del promotor eòlic com una màquina de fabricar diners *a canvi de res*.

Després d'una dècada desenvolupant tres projectes eòlics al nord de la Terra Alta, el 2010 l'Eudald els vengué a EdP, l'antiga empresa pública d'electricitat portuguesa, avui privatitzada, i una de les principals propietàries d'energia eòlica a escala mundial. En contrapartida, l'Eudald rebé 28 milions d'euros, una quantitat que, exagerant una mica, podem dir que va obtenir a canvi de res, ja que va vendre els parcs eòlics abans de construir-los. Com solen dir els terraltencs, l'Eudald només va vendre «paper»: els convenis amb els ajuntaments de la Fatarella, Vilalba dels Arcs i Corbera d'Ebre, els contractes amb els propietaris dels terrenys que haurien d'allotjar els parcs i els drets de pas que havia obtingut —bé via contracte, bé via expropiació— per a construir una línia elèctrica de vint quilòmetres que connectaria els futurs parcs amb la xarxa elèctrica general al terme de Riba-roja d'Ebre. Així és com el promotor explica el rendiment que va treure de la seva inversió:

Si me'n donaven 17 [milions] la banca, aquets me'n van donar el doble [...] Nosaltres teníem moltes ofertes de compra... i és que, *bueno*, no crec que ni les drogues donin lo que ens donaven. Però, és clar, tu agafes un full en blanc, i agafes un enginyer, que ja el tens pagat, i jo mateix, que ja tinc el sou pagat, te'n vas a veure el pagès cada dues setmanes i pam, pam. Quin cost té, això, si formen part ja de l'estructura? El cost de la instància i d'acabar llicenciant el parc eòlic, te'n donin el que te'n donin, si el cost ha sigut zero, per dir-ho d'alguna manera, el rendiment és infinit.

En aquesta descripció, el no nat parc eòlic apareix com una màquina de fabricar diners a canvi de res. L'Eudald, doncs, ha fet màgia. Però, com tota màgia, aquesta també conté un element mistificador que cal que desmascarem. És a dir, cal que esbrinem com és que l'Eudald pot tractar determinades condicions d'accés al vent com a mers accidents sense importància. De fet, sabem que si bé el vent és gratuït, accedir-hi té costos, principalment el cost de l'obra i la tecnologia, el cost d'obtenir llicències i permisos, i el cost de controlar el sòl on s'avaren els generadors. Amb el

benentès que l'Eudald no hagué de sufragar el primer d'aquests costos, el seu «rendiment infinit» recolza sobre dos elements. El primer, el baix preu que pagà als propietaris de terres («te'n vas a veure el pagès cada dues setmanes i pam, pam»), operació que, com mostraré més avall, suposa tractar el territori com a quelcom sense entitat ni valor. El segon, l'agilitat amb què és capaç d'aconseguir les llicències, cosa possible, d'una banda, per la desigualtat de poder entre la seva empresa i els petits ajuntament de la zona, i, de l'altra, per les relacions de confiança que la seva empresa manté amb l'administració, forjada a través d'una dilatada trajectòria de la seva empresa en el món de l'obra pública.

3. Centralització, concentració i bombolla immobiliària

Podem veure, doncs, com el valor que l'Eudald ha estat capaç de produir i apropiar-se no és el simple fruit del seu enginy. Ben al contrari, depèn d'un camp de «relacions de valor» (De Angelis, 2007) que estructuraren l'apropiació de la naturalesa i l'organització del treball. Més específicament, se sosté sobre tres característiques que han definit el desenvolupament de l'energia eòlica a Espanya i que, convé dir-ho, posen en evidència el seu alt grau de continuïtat amb el sistema elèctric preexistent. Aquestes tres característiques són: centralització, dependència del creixement econòmic i concentració.⁴

Pel que fa a la primera, basti observar que el desenvolupament eòlic espanyol ha estat capitanejat per una sèrie de grans empreses, entre les quals destaquen els quatre principals membres del que sol conèixer-se com l'«oligopoli elèctric» (Enel/Endesa, Iberdrola, EdP i Gas Natural). Cal així mateix subratllar que, malgrat la seva aposta per l'eòlica (molt més clara, val a dir, en alguns casos que no en d'altres), la base de negoci de totes aquestes empreses ha romàs ancorada en l'àmbit de l'energia convencional (fonamentalment, centrals tèrmiques de tota mena i hidroelèctriques). Al costat d'aquestes grans empreses, hi trobem una sèrie de promotores mitjanes, sovint connectades, com és el cas de l'Eudald, amb el

---

⁴ Podeu trobar una descripció més detallada d'aquestes característiques a Franquesa (2018: 131-165). Per a una col·lecció de visions crítiques sobre el desenvolupament del sector elèctric durant la bombolla immobiliària i la crisi posterior, vegeu Barcia Magaz i Romero (2014).

sector de la construcció, que històricament han controlat al voltant d'un quart de la potència eòlica instal·lada.

En segon lloc, el desenvolupament eòlic es produí en un context de demanda elèctrica creixent dins el marc del que anomeno «segon miracle espanyol» (Franquesa, 2017). L'expressió fa referència al procés d'expansió que visqué l'economia espanyola durant la primera dècada del segle, nodrit per una activitat constructiva sense precedents que impulsà fortament a l'alça la demanda de materials i energia. El frenesí constructiu tingué diversos impactes sobre el sector elèctric, entre els quals cal destacar la seva creixent interpenetració amb el sector de la construcció, així com l'augment sobredimensionat de la potència instal·lada, resultat de la creació de noves centrals renovables (sobretot eòliques) i, molt especialment, de cicle combinat.

La dependència del desenvolupament eòlic envers el creixement econòmic tingué dues conseqüències altament negatives. D'una banda, minimitzà l'impacte de les renovables sobre l'emissió de gasos d'efecte hivernacle, que només començà a baixar a partir de l'esclat de la crisi el 2008. D'altra banda, amb l'esclat de la crisi, la reducció de la demanda, en conjunció amb el sobredimensionament de la capacitat instal·lada, impel·lí les empreses de l'oligopoli a llançar un atac en tota regla contra el desenvolupament eòlic a fi de salvaguardar els seus interessos no renovables, cosa que va forçar el govern a posar en marxa un seguit de mesures legals que conduïren a la paràlisi que ha viscut el sector en els darrers anys. Així, la capacitat eòlica instal·lada, que creixé a un ritme d'entre 1.000 i 2.000 MWh entre 2001 i 2012, ha romàs totalment estancada des de la darrera data.

Finalment, i com ja he suggerit anteriorment, trobem el procés de concentració. En contrast amb el seu desenvolupament en altres moments històrics i en altres països (el millor exemple és Dinamarca durant els vuitanta i noranta), l'expansió eòlica espanyola tingué lloc a partir de la instal·lació de centrals relativament grans (de 20 a 40 generadors), concentrades en territoris rurals empobrits i escassament poblats. Així, el desenvolupament eòlic ha evitat la costa i els centres metropolitanos i industrials, o sia, les àrees geogràfiques que concentren més població i

riquesa i on els preus del sòl són més elevats. Aquesta distribució espacial mostra que el sistema elèctric espanyol en general, i el desenvolupament eòlic en particular, es construeix a partir de la divisió funcional entre zones geogràfiques centrals i perifèriques, i la referma.

Aquesta darrera característica és bàsica per al meu argument. Per a il·lustrar-la empraré un anunci televisiu de la companyia Iberdrola que s'emetia durant el meu treball de camp; molts lectors el deuen recordar. A la pantalla hi veiem un home de mitjana edat dret a la sala d'estar de casa seva, inequívocament urbana i moderna, al mig de la qual hi ha, ai las!, un generador eòlic en marxa. L'home, amb el rostre atordit, es dirigeix a la pantalla mentre va esquivant les pales de la màquina: «Per a estalviar amb Iberdrola, cal que tingui un molí a casa?» Una veu en *off* ràpidament el tranquil·litza: «No», li diu, «només cal que contractis el rebut de la llum amb Iberdrola». L'home esbossa un somriure i tot seguit entra la cortina musical que clou l'anunci.

En explicar als consumidors que poden gaudir dels beneficis de l'energia eòlica sense haver d'amoïnar-se per les seves inconveniències, l'anunci oculta dos fets clau. En primer lloc, que just a l'època que l'anunci es retransmetia l'oligopoli estava duent a terme una campanya sense treva contra aquells que tenien generadors renovables «a casa», un atac que culminaria el 2015 amb l'aprovació de l'anomenat «impost al sol», que estableix restriccions draconianes contra l'autoconsum elèctric. En segon lloc, l'anunci passa per alt que l'energia eòlica que Iberdrola ven ha estat produïda en algun lloc: en racons rurals marginats on es concentra la producció eòlica, tals com la Terra Alta. En veure l'anunci, molts dels seus habitants, emprenyats, em deien: «Alguns de natros sí que los tenim a casa, estos molins!». Així doncs, l'anunci ens revela dues condicions fonamentals dels beneficis empresarials de companyies elèctriques i promotors eòlics: la separació entre producció i consum, i la ubicació de les centrals eòliques en un sòl que és barat perquè els seus propietaris no tenen veu.

4. Erms

A l'Estat espanyol, el negoci eòlic requereix llocs el valor dels quals pugui ser reduït a la mínima expressió, habitats per persones a qui el record persistent del poc valor del que posseeixen els obliga a ser dòcils. Això li permet tractar la terra que ha d'allotjar els generadors (i la gent que l'habita) com un *erm*. El meu ús del mot *erm*, traducció imperfecta del terme anglès *waste*, s'inspira en l'obra teòrica que al voltant d'aquesta noció ha elaborat el geògraf Vinay Gidwani al llarg de dos decennis (per a una visió de conjunt, vegeu Gidwani, 2012). En el seus treballs inicials, Gidwani analitza com l'administració colonial britànica a l'Índia emprà la categoria legal de *waste* (o *wasteland*) i mostra que, en identificar certes parcelles de terra com a improductives (o sia, no creadores de rendes mercantilitzables), aquesta categoria serví per a justificar processos de desposseïció i desplaçament. El concepte ràpidament s'estengué més enllà de la terra per a abraçar aquelles activitats humanes que havien dut la terra a la seva condició.⁵

Més recentment, Gidwani ha adoptat una perspectiva més abstracta i ha tractat la noció de *waste* com una categoria analítica més general, capaç d'il·luminar la lògica del capitalisme quant a ordre econòmic, ecològic i moral. Tal extensió parteix del fet d'observar la riquesa semàntica del terme *waste* —allò irracional, estancat, ineficaç, desordenat, sense direcció— que, afegeixo, no és gaire diferent del camp semàntic associat al vocable català *erm*: el que és inútil, estancat, inculte, improductiu, desolat, abandonat, va, ociós.⁶ Aquesta pluralitat de significats, observa Gidwani, troba la seva coherència en contrast amb la definició capitalista de valor. En tant que se li oposa, el valor ha de disciplinar i conquerir el que és *erm*. Això es fa especialment obvi quan ens adonem que la noció d'*erm* sempre conté una doble dimensió. La primera és negativa: el que és innecessari o sobrer, descartable; la segona, positiva: el que pot ser rescatat, un potencial desaprofitat. Aquests dos aspectes s'articulen dialècticament: és perquè certs territoris i persones són construïts com a

5 Podem observar que la categoria de *waste* ve a correspondre's —tant en el significat com en l'ús— amb la noció castellana de *tierras baldías*, clau en el procés colonial a l'Amèrica Llatina.

6 Per a una exploració d'aquest joc d'associacions metafòriques, remeto a l'anàlisi que Joan Frigolé (1995) fa de l'obra *Yerma*, de García Lorca.

erms —residuals, marginals, inútils, estancats— que el capital pot justificar la necessitat d'intervenir per a fer-los productius. Gidwani conclou que aquesta dialèctica divideix el món entre dos tipus de persones i d'espais. Hi ha persones el treball de les quals és valorat i recompensat i la vida de les quals és tractada com a digna de ser cultivada, mentre que la vida d'altres persones, percebudes com a irrellevants per al funcionament del mercat i de la societat, és abaratida, usada i fàcilment descartada.

A la Catalunya meridional, cadascun dels projectes energètics plantejats durant el darrer mig segle ha estat presentat com una oportunitat ineludible per a redimir la regió i rescatar-la del seu estancament.⁷ I tanmateix, amb cada nova ronda d'inversió la regió ha mantingut la seva trajectòria de despoblació, empobriment i declivi agrari. El desenvolupament energètic ajusta la regió a la llei capitalista del valor, però en el mateix procés qualsevol pràctica que no serveix al sector energètic —el vincle amb el territori, les protestes i resistències, l'estil de vida autònom del pagès, les iniciatives d'autogestió, els esforços per a generar autoestima i valor endogen— ha de ser construïda com a ineficient i ineficax, com allò que fa el territori erm i el condemna a l'estancament. És així que hom pot justificar la necessitat d'intervenir-hi, cada nou projecte presentat com una oportunitat que els locals *no poden* deixar escapar. El desenvolupament eòlic no ha estat una excepció i ha situat els habitants locals com una nosa, un obstacle que els promotors han de superar per a accedir al valor.

En posaré un exemple etnogràfic. El Daniel és un pagès retirat de la Fatarella. A la vila, el Daniel està considerat «un pou de saviesa», una de les persones que millor coneix el terme i les pràctiques agrícoles tradicionals. És per aquesta raó que, el 2006, l'Eudald el llogà perquè donés un cop de mà al seu equip d'enginyers, que en aquell moment estava embrancat a obtenir els drets de pas que li permetrien construir la línia elèctrica abans mencionada. Durant mesos, el Daniel acompanyà l'equip per a ajudar a identificar els propietaris de les parcel·les afectades, a fi que la companyia pogués negociar amb ells. La relació entre les dues parts,

---

⁷ L'exemple més clar d'aquest discurs en relació amb l'energia eòlica és Lleonart *et al.* (2008). Per a una crítica d'aquesta perspectiva, aplicada al cas nuclear, vegeu Ferrús (2004).

però, es va anar tensant a mesura que la companyia començà a fer ús del procediment d'expropiació forçosa (justificat en la designació d'utilitat pública de la línia), una pràctica que va posar en peu de guerra molts propietaris i que va contribuir a generar un intens conflicte al municipi entre els partidaris i els detractors dels parcs eòlics. És en aquest context de tensió que un dels membres de l'equip, una enginyera especialitzada en valoració de terrenys agraris, féu un comentari que empenyé el Daniel a deixar de col·laborar amb la companyia. Així és com ell ho conta:

Quan anava amb los de la companyia [l'enginyera] de sobte me va dir: «I vostè, no hi ha cap finca on li vagi molí?» [...] «Estic content que no me toco molí», li vaig dir, perquè, clar, si no en tinc cap encara soc amo jo; un cop hi posen una estaca ja passen a manar ells. I los dels molins van seguir: «Però si aquestes terres no valen res i ara venen els molins i podeu tocar diners!» I això ja va ser massa: «Escolta, que m'has vist cara de passar gana, a mi? Jo he viscut d'estes terres! No valdran res per a tu!». I ella va i hi torna: «I aquí jo no entenc perquè seguiu *resistint* amb aquestes *terres miserables* que teniu». «Des que es va acabar la guerra jo i la meva família hem viscut d'estes terres, i vam arribar a ser vuit boques a taula. Estes terres, si les coneixes, si saps portar-les, te poden donar molt, però has de saber portar-les», això és lo que li vaig explicar [...] Però avui li diria que me'n posés un a cada tros. Lo parc eòlic lo fan igual, tant si volem com si no, com lo cementiri nuclear. Los que no tenim molí mos fotem, i ho veiem igual.

L'enginyera tractà les terres del Daniel com un erm, i això a pesar que el promotor necessitava terra com la seva per a tirar endavant un negoci multimilionari. Més enllà, com es pot veure en la reacció del pagès, és tota la seva vida que era tractada com un erm, presentant el seu vincle amb la terra (del qual es derivava un coneixement que l'empresa necessitava) com una resistència atàvica i inútil. En els mesos i anys següents, les pràctiques dels promotors (primer l'Eudald, després EdP) vindrien a confirmar la idea que la companyia tractava el conjunt del territori com un erm: les expropiacions, el traspàs de propietats, el dany (posteriorment reparat) a les parets de pedra seca, la sospita de favoritisme en l'adjudi-

cació de generadors, la impossibilitat de negociar els termes dels contractes, l'amenaça de dur el generador a finques veïnes si el propietari no s'avenia als termes de l'empresa, la insinuació insistent que els vilatans només actuaven per enveja, etc.

El traspàs de propietat per part de quadrilles de treballadors que operaven en finques veïnes, encara que rarament malintencionat (o potser especialment per això), resultà especialment dolorós per als propietaris locals —no tant pel traspàs en si com per la manca de respecte que implicava. Així ho il·lustra la resposta que un capatàs donà a la Mari, infermera de professió i propietària d'algunes poques parcelles de terra a la Fatarella, davant la seva queixa: «Esto no es propiedad privada, señora, esto es el monte». Podem entendre millor el mal que aquest comentari feu a la Mari si tenim en compte que els habitants de la Fatarella entenen el treball de la terra com una tasca constant de mantenir la garriga («el monte») a ratlla. Si fer de pagès és *cuidar* la terra, *tenir-ne cura*, a fi de dotar-la de propòsit i direcció, «la garriga» és la metàfora per antonomàsia d'allò *deixat* i *desendreçat*.

Això no obstant, el que més molestà els vilatans foren els pocs escrúpols de l'empresa a l'hora d'enfrontar els veïns. Els parcs eòlics introdueixen una desigualtat fonamental entre dos tipus de propietaris de terres: aquells a qui, com se sol dir, «els toca un molí» (i reben a canvi un contracte d'arrendament substancial), i aquells la terra dels quals ha d'allotjar la infraestructura associada (camins, rases, cablejats, etc.) que a canvi de cedir el dret de pas s'han de conformar amb compensacions més modestes o fer front a l'expropiació. El desenvolupament eòlic creà esquerdes entre els afortunats a qui els havia «tocat» un aerogenerador i els que s'havien de resignar a «veure'ls». Per a parlar de la zitzània que se sembrà, a la Fatarella solen emprar una expressió penetrant: «Ho van fer garriga». L'expressió «fer(-se) garriga» és sovint emprada per a descriure qualsevol producte humà que ha perdut direcció i cohesió: un camp ermat, un paisatge deixat (o sia, no cuidat), una casa que perd nom i propietat, o, com és aquí el cas, una vila consumida per conflictes interns.

En aquest sentit el comentari final del Daniel és esclaridor. Després de narrar orgullosament la seva reacció, afirmant que prefereix ser amo de

«lo seu» als diners dels generadors, acaba admetent, mig de broma mig de veres, que tant de bo en tingués un a cadascuna de les seves set parcel·les. Per al Daniel, el fet que els vilatans no haguessin sabut negociar i *fer valer* els seus termes, que les institucions no haguessin sabut establir les condicions que fessin aquesta negociació possible, i que tot això resultés en l'erosió de la convivència, sembla venir a confirmar que, tal vegada sí, la seva vila és un erm.

El comentari del Daniel ens revela el limitat repertori de respostes que els habitants de la Fatarella, i per extensió de la Catalunya meridional, tenen a l'abast enfront dels projectes i infraestructures energètiques. Fonamentalment, les opcions es poden reduir a una alternativa simple: o bé rendir-se a la lògica de l'Estat i les empreses energètiques, acceptant que la seva vida és un erm, o bé lluitar contra aquesta lògica reivindicant la seva dignitat.

5. Dignitat

Des dels anys setanta, els catalans del sud s'han oposat a cada nou projecte energètic a través del reclam de la seva dignitat. Aquest reclam estructura un marc moral que s'articula en dos moments diferenciats, per bé que sovint s'encavalquin. El primer moment emergeix com a indignació, una reacció encesa contra l'acceptació passiva d'allò que ataca la seva dignitat. La dignitat és, en aquest sentit, el contrari de la resignació i la deferència, així com també un rebuig a concebre's com algú altre: acceptar que hom és un erm suposa reconèixer que hom vol ser qui no és. El segon moment emergeix com una afirmació de la dignitat pròpia, entesa ara com a *vàlua*, és a dir, com la *vàlua* del conjunt de la regió, dels seus habitants i de la seva terra. També —i això és clau— proclama la *vàlua* del vincle històric entre persones i territori, un vincle que està a la base de la construcció de la regió com un erm, però també de les estratègies que permeten la reproducció dels modes de vida locals. Sintetitzant, doncs, podem dir que l'afirmació de dignitat s'oposa a la lògica que erma el territori i els seus habitants, i proclama una *vàlua* que, encara que mai plenament autònoma, és aliena a la definició capitalista del valor.

A la Catalunya meridional, la lluita per la dignitat pren dues modalitats: formes d'oposició organitzada i formes de resistència quotidiana. En el cas concret dels parcs eòlics, aquesta resistència quotidiana pren expressions molt diverses i, sovint, poc òbvies. La trobem, principalment, en l'alta proporció de propietaris que rebutjaren el contracte que els oferia la companyia per a obtenir drets de pas, fins i tot quan penjava sobre ells l'amenaça de l'expropiació —a la Fatarella, al voltant d'un quart dels drets de pas s'obtingueren via expropiació. També la trobem en les permanents sospites sobre els tractes de favor a l'hora d'adjudicar generadors, o en estirabots freqüents com aquests: «No sé quan, però un dia la fotrè en terra, aquesta cosa», «Tots los veiem i sentim, estos mamotretos» o «Això era un cementeri, i ara mos hi han posat les creus». La podem discernir també en una sèrie de queixes que, gratant un poc, suggereixen una crítica al sistema elèctric i el model de desenvolupament eòlic: «Amb el munt que en fem aquí, hauríem de tenir l'electricitat gratis aquí a lo poble», «I per què no han posat los molins als comuns [zona de propietat municipal]?» o «I com és que aquestes empreses se fan riques? L'energia hauria de ser pública».

El rol que la noció de dignitat juga en aquesta resistència quotidiana pot ser copsat llegint la següent cita, extreta d'una queixa escrita presentada al jutge per alguns propietaris de la Fatarella durant un procediment d'expropiació forçosa:

S'ha de valorar la zona afectada, no solament com a metres quadrats, sinó com una terra que s'ha anat construint i modelant al llarg dels anys per moltes generacions, i no té preu la seva vàlua immaterial i moral. La nostra terra és el nostre riu Ebre, la nostra Sagrada Família. Ningú vol transvasar l'Ebre o desfer la Sagrada Família per fer-hi un aparcament. Quin valor es donaria al transvasament de l'Ebre o a l'enderroc de la Sagrada Família? I a la nostra terra i al nostre paisatge? [...] Ens han humiliat dient que ens feien un favor pagant per uns terrenys que no valen res. Oblidant que la nostra terra no són solament metres quadrats. Oblidant que és una terra feta a cops de sang. [...] Cal respectar la dignitat de les persones.

En la cita, podem observar els dos moments descrits anteriorment. La indignació conviu amb l'afirmació de la vàlua del territori, una vàlua que es desprèn del treball de generacions, acumulat en el paisatge, i molt especialment en l'arquitectura de pedra seca, clau per a fer-lo productiu, habitable i atractiu, és a dir, per a donar-li forma i sentit.

6. Afirmació política, models de desenvolupament i crisi econòmica

Tornaré més endavant sobre aquesta resistència quotidiana, però m'agradaria centrar-me ara en les formes d'oposició organitzada. En aquest sentit, cal destacar el que es va anomenar la «revolta de l'Ebre», un destacadíssim cicle de mobilització que tingué lloc a les Terres de l'Ebre durant els primers anys d'aquest segle, on coincidiren l'oposició al transvasament de l'Ebre i a la tèrmica de Móra amb la lluita contra la massificació eòlica. La demanda de dignitat fou un element clau de la mobilització, tal com deixà escrit Manolo Tomàs, figura cabdal de la Plataforma en Defensa de l'Ebre (PDE): «La nostra terra representa el sud de Catalunya, amb tots els significats de la paraula *sud*. [...] La voluntat que expressem la gent de l'Ebre és la voluntat de ser i d'existir. Natros en diem *dignitat ebreenca* [...] Natros volem l'equilibri territorial [...] defensem el dret de la perifèria a poder viure dignament» (Tomàs, 2002: 8-9).

És de gran importància tenir en compte que aquesta revolta forma part d'una trajectòria històrica més extensa. S'inaugura amb la campanya d'oposició contra els pantans de Xerta i Garcia, i continua, ja a finals dels anys seixanta i setanta i la primera meitat dels vuitanta, amb l'esclat de la lluita antinuclear, i, un cop ja passada l'embranchida de la «revolta de l'Ebre», amb l'oposició a nous projectes (Castor, magatzem nuclear, etc.).⁸ Aquesta dinàmica de lluita ha obtingut victòries importants, i ha tingut un paper clau a l'hora d'evitar molts d'aquests projectes (nuclears

⁸ L'obra clau per a conèixer la primera fase de la lluita és Garcia (1997). Per a la segona fase, inaugura al voltant del canvi de segle, no existeix, que jo sàpiga, cap obra amb una voluntat de síntesi global comparable. Això no obstant, el lector pot consultar, a més de les anàlisis del conflicte eòlic abans ressenyades, l'àmplia bibliografia sobre la lluita contra el transvasament, així com els reculls oferts des de 2003 per l'*Anuari territorial de Catalunya* i altres obres de conjunt sobre l'anomenat «moviment de defensa del territori» (per exemple, Alfama *et alii*, 2007).

de l'Ametlla, parcs eòlics del Montsant, cementiri nuclear, etc.). Aquests èxits i la capacitat de mobilització d'aquestes lluites deriven del ressò que aquestes formes d'oposició organitzada han trobat entre la població local, i que pot ser rastrejat en la reivindicació compartida de dignitat.

L'oposició a la «massificació eòlica» ha de ser entesa dins d'aquesta trajectòria històrica més àmplia. Aquesta connexió queda palesa en la resposta que em va donar la Teresa, una activista de referència de la PDE, quan li vaig demanar com calia entendre la relació entre elles d'aquest conjunt de lluites contra projectes específics: «Són lluites germanes, lluitem contra un mateix model de desenvolupament en què som perifèrics: rebost d'aigua i energia, i abocador de tot Catalunya, nuclear o no». La Teresa descriu aquestes lluites diverses com a episodis singulars d'un llarg conflicte de distribució ecològica (Martínez Alier, 2004) desfermat pel degoteig incessant de projectes que creen una desigual distribució de càrregues i beneficis ecològics entre la Catalunya meridional i altres parts del país. Al cor de l'oposició hi trobem el rebuig a ser un lloc d'extracció. Amb la seva indignació històrica, els activistes han buscat afirmar que la regió no seguiria tolerant passivament una situació considerada injusta. Així, la «revolta de l'Ebre» fou viscuda per molts habitants de la Catalunya meridional com un moment clau d'afirmació política, la culminació d'un llarg procés històric pel qual la regió adquirí una veu pròpia. Així es pot observar en un manifest del 2007 signat per diverses plataformes, significativament intítulat *Ja n'hi ha prou*: «La comunitat ebrenc ja no tolera les múltiples agressions al seu territori [...] agressions que *ens malmeten la terra i ens deixen sense futur*. [...] Però des de l'any 2000 [...] hem guanyat la nostra dignitat i hem après a organitzar-nos i fer-nos respectar. [...] Ara ja no som súbdits submisos, sinó ciutadans i ciutadanes que hem après a lluitar i lluitarem».⁹

A fi d'entendre com la indignació coexisteix amb l'afirmació de dignitat —i, igualment important, comprendre l'articulació entres resistència quotidiana i oposició organitzada— és necessari observar que els conflictes al voltant dels projectes energètics en general, i contra la massificació eòlica en particular, solen expressar-se a la regió com una lluita entre dos

⁹ Vegeu <<http://www.plataformaterraalta.com/manifest%20mani%20ortosa.htm>>.

models de desenvolupament econòmic. L'un, defensat pels que s'oposen a l'arribada de projectes energètics, es basaria en la qualitat del paisatge i els productes agrícoles de la regió, i posa èmfasi en l'autoestima i la capacitat d'autonomia dels seus habitants. L'altre entén que la regió és incapaç de desenvolupar-se per si sola, maleïda per l'aïllament i una mentalitat pagesa esclava d'una agricultura inviable. Des d'aquesta perspectiva, l'únic camí per al desenvolupament econòmic consisteix a aprofundir en l'especialització de la regió com a pol energètic.

Aquesta segona perspectiva em fou descrita de manera nua en una entrevista que vaig tenir amb alguns dels dirigents de la Mesa d'Alcaldes per al Desenvolupament de l'Energia (MADE), una organització que agrupa una sèrie d'alcaldies de la regió sota el lema «Catalunya és possible gràcies a l'energia que produïm a la zona MADE». La visió d'aquests dirigents, referida específicament a la Ribera d'Ebre, queda palesa en el següent extracte de l'entrevista que em van concedir:

Hem de ser realistes. I mirem: Què hi ha, aquí? ¿Tenim un element que per si mateix sigui generador? Tenim un riu que fa deu o vint-i-cinc mil anys que passa per aquí i el veiem passar, i no mos ha reportat res. ¿Tenim una extensió agrícola amb unes característiques orogràfiques que permetin produccions massives que generin al seu entorn una indústria agroalimentària de manipulació i transport? No. Tenim platja, mar? No. Tenim neu per anar a esquiar? Doncs, tampoc. Tenim petroli? No. Què tenim? Doncs tenim vent, a determinats llocs; tenim gas, passa per aquí un dels principals gasoductes d'Espanya; i tenim lo riu, que sí que l'aprofitem per una cosa: per a refrigerar [la central nuclear], no se li ha sabut trobar cap altra utilitat. Allavons per a naltros això és un avantatge; si no tinguéssim, per exemple, la central nuclear, hosti, això seria un garrobar.

Així, mentre que el primer model veu la regió com a valuosa i capaç de desenvolupar-se de forma endògena, el segon pren com a punt de partida la idea que, fora de les instal·lacions energètiques, la zona fora una mera estesa de garrofers, o sia, un erm. Però el contrast és encara més pregon, ja que conté una forta dimensió política: aquestes diferents visions de la terra estructuraven i fan possibles diferents posicionaments polítics,

i mostren l'íntima connexió entre consciència política i formes de suport econòmic (Domènech, 2004). Així, el primer model implica la possibilitat que els habitants de la zona puguin guanyar-se la vida autònomament. El segon, en canvi, requereix una situació en què la reproducció de modes de vida autònoms sigui impossible, i la submissió, per tant, inevitable. Aquesta connexió quedà ben clara durant l'entrevista. Així, quan vaig demanar als càrrecs de la MADE què és el que la zona oferiria a les empreses energètiques, em digueren: «Ells necessiten pau; naltros els hi oferim pau. [...] És un joc d'interessos, al final. També veiem que el fet d'anar amb la pancarta i amb el *no* i tal, això no reporta res». Més endavant els vaig preguntar si el context de crisi econòmica afectaria la tasca de la MADE:

Ho farà més fàcil, perquè hi haurà menys oposició. [...] Hi ha molta gent, moltíssima gent que ho està passant molt malament. I home, aquesta gent quan veuen una oportunitat de guanyar-se la vida dignament, i n'hi ha uns altres que ja se la guanyen molt dignament, la vida, que se passen per davant de casa seva amb una pancarta del *no* a la possibilitat que ells se la guanyin, doncs potser també crearan un efecte reacció.

La lògica en joc pot ser expressada així: les empreses energètiques requereixen pau, és a dir, aquiescència per part de la població local, i aquesta pau és més fàcil d'obtenir en un context de crisi econòmica que redueix les alternatives econòmiques. Hom pot ensems notar que ens hem mogut ja de l'oposició organitzada a la resistència quotidiana: les persones que els entrevistats tenen al cap no són els activistes convençuts, sinó els que poden sumar-se, o no, a la seva causa. A més, fent novament patent la importància de la noció de dignitat, argumenten que «l'excessiva dignitat» dels que s'oposen als projectes energètics impedeix que alguns conciutadans es guanyin la vida «treballant dignament». Enfront d'una lluita contra els projectes energètics que enarborava la bandera de la «dignitat ebrenca», aquests alcaldes asseveraren que, pel sol fet de procurar llocs de treball, aquests projectes ja són dignes.

7. Guanyar-se la vida, poder negociar

Tanmateix, l'argument dels representants de la MADE no acaba d'encaixar amb les característiques del desenvolupament eòlic, tal com ells mateixos admeteren. Històricament, la promesa de llocs de treball ha estat l'element clau que ha decantat molts habitants de la regió a donar suport a projectes energètics. El cas de les centrals nuclears, descrit amb mestria per Jordi Ferrús (2004), n'és l'exemple més notori. Per contra, l'impacte del desenvolupament eòlic sobre la mà d'obra local està confinat a la fase de construcció, i encara hi és molt limitat.

La població local fou sempre plenament conscient d'aquesta circumstància, com ens mostra el testimoni del Bernat. Regidor de l'Ajuntament de la Fatarella entre 1999 i 2003 i conseller comarcal durant la mateixa època, estigué estretament implicat en les negociacions que dugueren el consistori a firmar un conveni de col·laboració amb l'Eudald. Això no obstant, les limitacions del projecte mai no se li escaparen: «Quan estava al Consell Comarcal un dia va venir lo [Jordi] Pujol. I jo li ho vaig dir: "Està bé que aprofitem un recurs que tenim [el vent]. Però això no mos garanteix cap lloc de treball". Perquè també parlàvem de despoblació i tal, i això no mos soluciona res: cobrem un lloguer, però hem de viure-hi, aquí, hi hem de viure, i per viure hem de poder treballar!» A la Catalunya meridional, aquesta característica del desenvolupament eòlic sol expressar-se amb una frase: «Els molins no te canvien la vida». És a dir, malgrat que els parcs eòlics proveeixin rendes notables i que són benvingudes per a un nombre relativament petit de famílies, com que no ofereixen feina i les rendes no són milionàries, no suposen, a diferència per exemple del que succeí amb les centrals nuclears, un canvi qualitatiu en la forma de guanyar-se la vida de la població local.

La falta de llocs de treball és un mal endèmic a les comarques del Priorat, la Ribera d'Ebre i la Terra Alta. Durant el meu treball de camp, dut a terme durant el zenit de la recent i encara no superada crisi econòmica (2010-2014), aquest mal endèmic s'agreuà. De nou, el cas del Bernat i la seva muller, la Gemma, tots dos vorejant els cinquanta i amb una filla adolescent, em servirà per a il·lustrar aquesta circumstància. La casa té en propietat una quantitat d'hectàrees de terra agrícola destacable, la

major part heretades per la banda del Bernat i treballades per ell. Fins al 2011, la parella complementava els ingressos agraris amb el sou que ella guanyava com a caixera de supermercat en una localitat propera, però en aquell moment ella va perdre la feina i fou incapaç de trobar-ne una altra. Això empenyé el Bernat a cercar noves fonts d'ingressos, de manera que començà a treballar com a electricista en la recàrrega de combustible nuclear de les centrals d'Ascó, una operació que té lloc aproximadament cada nou mesos i que sol durar unes sis setmanes. Treballant jornades de setanta hores setmanals, durant «la parada» el Bernat és capaç d'acumular uns ingressos notables que són claus per al manteniment de l'economia familiar. De tant en tant, la companyia subcontractada que el lloga per a la recàrrega li ofereix treballs temporals de curta durada, també a la central però menys ben pagats. Com que no vol caure de la llista per a la següent recàrrega, el Bernat sol acceptar aquestes feines. Això dona peu al que pareix un contrasentit: empra tots els ingressos que obté durant aquestes feines temporals per a contractar algun vilatà conegut perquè li porti les terres en la seva absència, a més de passar vespres i caps de setmana «al defora».

El context de crisi, doncs, ha empès el Bernat i la Gemma a subordinar el seu quefer agrari a les necessitats laborals de la nuclear. Aquest exemple ve a confirmar la idea dels representants de la MADE: atesa la crisi, la gent ho té difícil per a dir *no* a les empreses energètiques. Però també fa evident un altre element que els representants de la MADE tenen cura de no destacar, a saber: que les empreses energètiques tenen la paella pel mànec, i que aquest domini es manifesta en la seva capacitat de subordinar les lògiques reproductives locals a les seves necessitats econòmiques.

L'argument es pot estendre al desenvolupament eòlic: atesa l'escassetat de fonts d'ingressos que pateixen els locals, aquests difícilment es troben en condicions de negociar els termes de la instal·lació dels parcs eòlics i els contractes d'arrendament de terres. Com vaig sentir a dir a alguns terraltencs, «qui és pobre de butxaca és també pobre d'esperit» (i a la inversa). Els promotors eòlics foren conscients d'aquesta incapacitat, i sovint la reafirmaren en les seves negociacions amb els propietaris locals, tal com explica l'Eugènia, una de les enginyeres que treballava per

a l'Eudald: «El que té un molí *ha d'estar agraït* perquè allò [els diners del contracte d'arrendament] no ho traurà de la finca en la seva vida. [...] Jo els deia: “Agafa aquests diners i veuràs lo que tindràs tu perquè et jubilis. Podràs anar a les Bahames a viure!”». Exageracions a banda, el comentari de l'Eugènia posa damunt la taula la idea que he elaborat anteriorment: els beneficis edílics depenen de l'existència de persones amb poca capacitat de negociació, gent que viu en terres que poden ser tractades com a erms... i encara gràcies. Aquí, l'element clau és que la companyia pot pagar la terra barata, i la prova d'això és que en altres parts del país, més riques i amb més veu, no la pot pagar de cap manera. Així ho explica una altra enginyera, la Silvia, quan compara la seva feina a la Terra Alta i a l'Empordà:

¿Tu has anat a un poble de l'Empordà i a un de la Terra Alta? Has vist els ajuntaments, les cases d'*indianos*, els jardins renaixentistes... a l'Empordà tenen diners i els importa un *bledo* si els pagues *un poco más o menos*. En canvi a la Terra Alta necessiten més [els] diners. *Entonces aquí se pueden permitir el lujo de despreciarte; todos no, pero los cuatro que mandan sí, a los otros que los zurzan como siempre*, i en canvi a la Terra Alta no tant. Agulla-na: és que és supermaco, la casa que hi ha al costat de l'ajuntament té un jardí romàntic impressionant. Clar, aquest *tío* no vol el molí, perquè, si li cau un problema a l'alcalde amb els molins, sortirà a la premsa... I diu *¿Pa qué? Si ya tengo yo mi jardín, ¿pa qué voy a estar yo aquí aguantando el rollo de los molinos?*

La dinàmica que conta la Silvia té un efecte lamentable d'enorme abast. La capacitat de les regions (i de les persones) benestants de dir *no* als projectes edílics reforça la preferència dels promotors pels territoris empobrits. Això genera un moviment tautològic pel qual els parcs edílics esdevenen marcadors de periferialitat, marginalitat econòmica i passivitat política, i són sovint percebuts com a «usos no desitjats» (Blowers i Leroy, 1994) que porten una càrrega estigmatitzant.

8. Reproducció social, resistència i dignitat

Per concloure aquest article, retornaré a les formes de resistència quotidiana contra els parcs eòlics per a connectar-les amb la demanda de dignitat. Alguns dels exemples que he ofert fins aquí —el Daniel sentint-se insultat per l'enginyera, el propietari bramant que la seva terra conté la sang dels seus ancestres— poden transmetre la impressió que aquesta resistència és purament reactiva i ancorada en el passat. Tanmateix, aquests pagesos —i a la Fatarella, així com al conjunt d'aquestes comarques, gairebé tothom es defineix com a pagès— no defensen només el seu orgull i un passat fet de sang i pedra: defensen la possibilitat de guanyar-se la vida amb dignitat, de ser l'amo d'un mateix. La demanda de dignitat malda per a preservar i refermar certes possessions, és una lluita contra la desposseïció: tenir la possibilitat de viure i guanyar-se la vida al territori, preservar el valor i la vàlua de la terra, mantenir xarxes locals de solidaritat, conservar cert control sobre el procés de treball i la reproducció de l'economia domèstica.

Tal vegada la millor manera d'explicar-ho és posar en contrast el que promotor i població local entenen per erm. Si les companyies eòliques equiparen el territori a un erm precisament en virtut de la seva connexió amb unes pràctiques agrícoles considerades improductives, localment aquesta lògica està invertida: només la terra no treballada, abandonada, es considera erma, ja que es fa eixorca, incapaç de reproduir les persones. Sense conrear, l'ordre humà que generacions de pagesos han creat amb la seva cura desapareix, les herbes es mengen el camp i esdevé garriga. En canvi, la terra cultivada mai no és vista com a erma.

El pessimisme que envolta l'agricultura en comarques com la Terra Alta està justificat, però no ens pot fer perdre de vista que la terra és l'element clau al voltant del qual s'estructuren els cicles reproductius i les estratègies econòmiques locals. Recordem per exemple el cas del Bernat i la Gemma: malgrat que la terra no els permet guanyar-se la vida, sense la terra tampoc no se la guanyarien. La terra proporciona un cert marge de maniobra en l'articulació de les estratègies econòmiques dels grups domèstics i és clau per a la distribució de rendes en viles com la Fatarella. Això queda molt clar en l'activitat de tots els que diuen que es dediquen

a l'agricultura com a *hobby*, els vespres i caps de setmana. De fet, en el context de crisi econòmica en què vaig desenvolupar el meu treball de camp, em va quedar clar que per a molts d'ells la terra era més que no un passatemps, i els proporcionava rendes complementàries així com suport emocional. Així mateix, els productes de la terra articulen xarxes de dons i contradons que lubriquen les relacions socials, no només a la vila, sinó també amb parents i coneguts que en el passat emigraren a la ciutat i que mantenen la seva vinculació amb el poble, i generen, de retop, negoci local: compres a les botigues, feina per als paletes quan es volen arreglar la casa, etc. Finalment, mencionaré també que hi ha un bon nombre de propietaris que no poden treballar la seva terra directament, bé per motius físics (en especial l'edat avançada), bé perquè les seves obligacions laborals els ho impedeixen. Tanmateix, bona part d'aquests propietaris contracten altres vilatans per a treballar la seva terra (com hem vist en el cas del Bernat), sovint a canvi de poc més que «un sac d'avellanes», i d'aquesta manera distribueixen rendes i permeten que altres es puguin guanyar la vida. Aquesta dinàmica està rodejada de pressions morals. Així, els que fan portar les seves terres justifiquen la pràctica dient coses com ara «ho faig per respecte als meus pares»; en canvi, els que descuiden els seus camps són subtilment criticats als bars del poble.

La idea, com podem veure, és que la terra cultivada sempre és productiva, perquè contribueix a estratègies reproductives diverses. Però perquè això pugui succeir, cal *mantenir* la terra, és a dir, mantenir-la en producció a fi de preservar la seva vàlua, redistribuir-ne el producte i retenir les seves possibilitats futures. Per contra, la terra que no es manté s'escapa dels cicles reproductius, amb la sospita, abundantment confirmada, que un pic hom abandona la terra ja no hi torna.

La demanda de dignitat del pagès d'aquestes terres és part d'una lluita per a establir un ordre d'elements capaç de reproduir poble, famílies i persones enfront d'una sèrie de forces que introdueixen desordre, que transformen el territori en un erm. Que el desenvolupament eòlic sigui un element de desordre no és tant conseqüència del fet que construeixi el territori com un erm, sinó que, en fer-ho, erosiona allò que Gavin Smith (2016) anomena «subjectivitat resistent» i que és indissociable del man-

teniment de la terra com a possibilitat futura. Aquesta subjectivitat pot ser detectada en les següents paraules de la Mercè, una guia turística de mitjana edat en situació precària que els caps de setmana manté la terra junt amb son pare i son germà:

La gent se'n va a treballar a la Ribera, a les nuclears, o a la ciutat. Hauríem de viure tots de l'agricultura, tots venim d'allà. Jo tinc dret a viure de pagesa, perquè vinc de pagesa, les meves arrels són pageses i el meu pare és pagès. Tots hauríem de viure així. Tenim recursos: tenim uns productes de primera, tenim mitjans per conservar i per fer *algo* de transformació. Ara, que m'ho paguin dignament, per a viure dignament.

La Mercè és pagesa, però no pot ser pagesa perquè no en pot viure, i tanmateix està condemnada a ser pagesa de cap de setmana a fi d'arribar a finals de mes. Per a molts habitants de la Catalunya meridional, tenir cura de la terra —i fins i tot el simple fet de viure-hi, de romandre-hi— és tant una forma de vida i de guanyar-se la vida com una forma de resistència. De fet, per a mantenir aquesta forma de vida és indispensable la reproducció d'aquesta subjectivitat resistent: conservar aquesta subjectivitat i mantenir la terra són difícilment separables. L'alternativa només pot ser la resignació: deferència, obediència, voler ser algú altre. Indignar-se significa rebutjar que la companyia energètica sigui l'amo, dependre'n, participar en el seu ordre moral, que recolza sobre la construcció del territori local com un erm. És per això que frases com la que el Daniel ens oferia al final de la seva cita —en què suggeria que tant de bo tingués un molí a cada tros— són un símbol tan dolorós de derrota, perquè assenyalen la substitució d'una subjectivitat resistent per una de deferent o, com a mínim, passiva, que accepta l'ordre moral del promotor edic.

Com he suggerit anteriorment, la demanda de dignitat també s'orienta al futur. Suposa conrear l'autoestima així com la creença que les coses poden millorar en el futur, que el paisatge pagès pugui tornar a ser rendible, que el desenvolupament econòmic a partir de recursos endògens pugui ser una realitat —com vaig sentir sovint: «Qui sap què passarà lo dia de demà, potser lo producte se pagarà, mira los del Priorat». Però molts temen que els parcs edics hagin deteriorat aquestes expectatives. L'Eli-

senda, una mestra de llar d'infants que convencé son pare perquè rebutgés un generador a la seva propietat, ho explica així:

Estos diners jo mai los agafaré. I això sí que és una qüestió de dignitat personal. [...] Un altre dirà: «Va, això d'estimar la terra, fua! Ets molt radical» [...] M'és igual, que ho agafi el del costat si ell creu que per a ell sí que és digne tindre al seu tros, dins de casa seua, com surt a un anunci d'Iberdrola. A mi m'és igual. Però crec que en general la gent de la comarca està tocada. Perquè hi ha gent que mai te diu res i diu: «Ostres, és que pujo de Tortosa i veig aquella esplanada tota plena de molins [...] però què és això? M'agarren unes ganes de plorar!» [...] Però sempre veiem la mateixa gent lluitant, eh? Hi ha gent que ha optat pel passotisme, pel «deixem fer», que diu «Oh, hi haurà algun dia que mos prendran *hasta lo sou*», m'entens? Com ara que passen les retallades i la gent s'ha quedat immòbil. [...] Passotisme, en general, a la societat. Dins de casa, és igual com haigues d'encendre la llum, no pensen si un altre està patint o si un altre té un sobrepès energètic al seu territori. Tu vols encendre la llum, *punto*.

9. Oportunitats perdudes

Pocs prengueren una decisió tan dràstica com la de l'Elisenda. Si bé molts a la Catalunya meridional creuen que els parcs eòlics no suposen un benefici col·lectiu, la majoria està d'acord que proporcionen unes rendes que cal no deixar escapar, ja que són valuoses per a les famílies a qui els ha tocat un molí. Així mateix, pocs a la Catalunya meridional argumentaran que les dificultats que els seus habitants experimenten són conseqüència del desenvolupament eòlic: els parcs eòlics no són els principals responsables que molts vegin comarques com la Terra Alta com un erm. El problema, però, és que malgrat l'oportunitat que representaven, els parcs eòlics no han revertit la tendència, sinó que més aviat l'han refermada, i ho han fet en un context de crisi econòmica en què l'autoestima és baixa i el grau de vulnerabilitat elevat.

El malestar que el desenvolupament eòlic ha generat en llocs com la Fatarella expressa, en tota la seva especificitat, el caràcter oligàrquic del sistema elèctric i els procediments poc democràtics que guien el seu

desenvolupament, en suma, la seva lògica extractiva. És ben cert que el desenvolupament eòlic no és el primer ni de bon tros el principal responsable de la centralització i concentració del sistema elèctric espanyol. Però de nou el problema és que a pesar de representar una oportunitat de canvi, tampoc no l'ha transformat, de la mateixa manera que no ha canviat la seva relació amb territoris rurals empobrits i marginats com la Catalunya meridional, iterats com a perifèries, territoris oblidats, fronteres extractives sense cap vàlua, fora, és clar, de l'aigua que rega els camps i del vent que els asseca. I aquesta correspondència —la doble oportunitat perduda— no és fortuïta.

Bibliografia

- Alfama, E. *et alii* (2007) *Per una nova cultura del territori? Mobilitzacions i conflictes territorials*. Barcelona: Icaria.
- ARGENTI, N.; KNIGHT, D. M. (2015) «Sun, wind, and the rebirth of extractive economies: renewable energy investment and metanarratives of crisis in Greece». *A Journal of the Royal Anthropological Institute* 21(4), p. 781-802.
- ARIZA-MONTOBBIO, P. (2013) *Large-scale renewable energy? A transdisciplinary view on conflicts and trade-offs in the implementation of renewable energy*. Tesi doctoral no publicada, Universitat Autònoma de Barcelona, 217 p.
- BARCIA MAGAZ, J. V.; ROMERO, C. (ed.) (2014) *Alta tensión: por un nuevo modelo energético sostenible, democrático y ciudadano*. Barcelona: Icaria.
- BLOWERS, A.; LEROY, P. (1994) «Power, politics and environmental inequality: a theoretical and empirical analysis of the process of *peripheralisation*». *An Environmental politics* 3 (2), p. 197-228.
- BOURDIEU, P. (2008) [1980] *El sentido práctico*. Madrid: Siglo XXI.
- CAFFENTZIS, G. (2013) *In letters of blood and fire: work, machines, and the crisis of capitalism*. Oakland: PM Press.
- CASTELL, E.; NEL·LO, O. (2003) «El parc eòlic de les serres de Pàndols i Cavalls: energia, valors ambientals i memòria històrica». A NEL·LO, O. (ed.) *Aquí no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Barcelona: Empúries, p. 69-93.
- DE ANGELIS, M. (2007) *The beginning of history: value struggles and global capital*. Londres: Pluto.

- DOMÈNECH, A. (2004) *El eclipse de la modernidad: una revisión republicana de la tradición socialista*. Barcelona: Crítica.
- FERRAN, A.; CASAS, C. (2008) *La cultura del no: el conflicte ambiental i territorial a Catalunya*. Vic: Eumo.
- FERRÚS, J. (2004) *Transición social en Catalunya Nova: el impacto de la instalación de una central nuclear en la economía y el poder local (1970-1990)*. Tesis doctoral no publicada. Universitat Rovira i Virgili, 1.042 p.
- FRANQUESA, J. (2018) *Power struggles: dignity, value, and the renewable energy frontier in Spain*. Bloomington: Indiana University Press.
- FRANQUESA, J. (2017) «El compromiso antropológico a partir del Segundo Milagro: desmitificar lo real y rescatar lo posible». A VICENTE, T. *et alii* (ed.) *Antropología en transformación*. València: Alfons el Magnànim, p. 39-64.
- FRANQUESA, J. (2016) «Dignity and indignation: bridging morality and political economy in contemporary Spain». A *Dialectical anthropology* 40(2), p. 69-86.
- FRIGOLÉ, J. (1995) *Un etnólogo en el teatro: ensayo antropológico sobre Federico García Lorca*. Barcelona: Muchnik.
- GARCIA, X. (1997) *Catalunya també té sud*. Barcelona: Flor del Vent.
- GIDWANI, V. K. (2012) «Waste/Value». A BARNES, T. J. *et alii* (ed.) *The Wiley-Blackwell companion to economic geography*. Maldon: Wiley-Blackwell, p. 275-288.
- HORNBOG, A. (2001) *The power of the machine: global inequalities of economy, technology and environment*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- HOWE, C.; BOYER, D.; BARRERA, E. (2015) «Wind at the margins of the State: autonomy and renewable energy development in Southern Mexico». A McNEISH, J. A. *et alii* (ed.) *Contested powers: the politics of energy and development in Latin America*. Londres: Zed Books, p. 92-115.
- HVELPLUND, F. (2014) «Black or green wind power». A MAEGARD, P. *et alii* (ed.) *Wind power for the world: international reviews and developments*. Singapur: Pan Stanford Publishing, p. 79-90.
- LLEONART, P.; GAROLA, À.; VÉLEZ, G. (2006) *Avaluació socioeconòmica dels parcs eòlics associats a AERTA a la Terra Alta*. Informe no publicat, 79 p.

- MARTÍNEZ ALIER, J. (2004) *El ecologismo de los pobres: conflictos ambientales y lenguajes de valores*. Barcelona: Icaria.
- MIROWSKI, P. (1989) *More heat than light: economics as social physics, physics as nature's economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOORE, J. W. (2017) «The Capitalocene, part I: on the nature and origins of our ecological crisis». A *The Journal of Peasant Studies* 44(3), p. 594-630.
- PASQUALETTI, M. J. (2011) «Opposing wind energy landscapes: a search for common cause». A *Annals of the Association of American Geographers* 101(4), p. 907-917.
- PRESAS, O. (2014) *La Fatarella: Transformació d'un territori. La implantació d'una central eòlica en un territori rural*. Informe no publicat, 90 p.
- PUJOL, J. (2006) *Una reflexió necessària: societat responsable i cultura del no*. Barcelona: Proa.
- SALADIÉ, S. (2018) *Conflicte entre el paisatge i l'energia eòlica: el cas de les comarques meridionals de Catalunya*. Lleida: 7Editors.
- SALADIÉ, S. (2011) «Els conflictes territorials del sistema elèctric a Catalunya». A *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 71-72, p. 201-221.
- SEMPERE, J. (2008) «Energia eòlica i territori: arguments i protestes. El cas dels projectes eòlics de la Terra Alta». A MONTAGUT, T. (ed.) *Societat Catalana 2008*. Barcelona: Associació Catalana de Sociologia, p. 139-156.
- SMITH, G. (2016) «Against social democratic angst about revolution». A *Dialectical anthropology* 40 (3), p. 221-239.
- TARROJA, A. et alii (2003) «Terres de l'Ebre: una identitat i un projecte de futur». A *Papers regió metropolitana de Barcelona*, 39, p. 151-181.
- TOMÀS, M. (2002) «Prefaci». A PONT, J. *La lluita per l'Ebre: el moviment social contra el Pla Hidrològic Nacional*. Barcelona: Mediterrània, p. 7-10.
- TSING, A. L. (2015) *The mushroom at the end of the world: on the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton: Princeton University Press.
- ZOGRAFOS, C.; SALADIÉ, S. (2012) «La ecología política de los conflictos sobre energía eólica. Un estudio de caso de Cataluña». A *Documents d'anàlisi geogràfica* 58(1), p. 177-192.
- ZOGRAFOS, C.; MARTÍNEZ ALIER, J. (2009) «The politics of landscape value: a case study of wind farm conflict in rural Catalonia». A *Environment and Planning A* 41, p. 1726-1744.